

نخستین میدان مدرن شهر تهران

بررسی دگردیسی تاریخی - فضایی میدان‌های کهن تهران تا دوره مدرن

وحید قبادیان* - استادیار معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد امارات

محمود رضایی - استادیار شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد امارات

پذیرش مقاله: ۱۳۹۱/۰۴/۲۸ تأیید نهایی: ۱۳۹۱/۱۱/۲۵

چکیده

پرسش بنیادین در این پژوهش، اینکه نخستین میدان شهر تهران که ویژگی‌های سازمان فضایی شهری مدرن در آن پدید آمده کدام است و ویژگی‌های آن چیست؟ در این نوشتار میدان سنتی و میدان مدرن تعریف و ویژگی‌های آنها استخراج خواهد شد. سپس سیر پیدایش نخستین میدان‌های شهر تهران بررسی شده تا مشخص شود در کدامیک از آنها برای نخستین بار ویژگی‌های میدان مدرن پدیدار شده است. این پژوهش به روش تاریخی و تفسیری، متمرکز بر محدوده مرکزی شهر تهران از عصر صفویه تا دوره مدرن است. بررسی موردی دربرگیرنده میدان‌های اولیه تهران است که در بازه زمانی بیان شده قرار داشتند. این میدان‌ها عبارتند از سبزه میدان، میدان ارگ، توپخانه، بهارستان، مخبرالدوله، راه آهن و حسن آباد. طرز تفکر استنتاجی و مقایسه‌ای، رویکرد و روش اصلی تفسیرها بوده است؛ به این معنا که ویژگی‌های کلی با نمونه‌های موردی مقایسه و نتیجه‌گیری انجام شده است. مکان، زمان و ویژگی‌های فضایی سه مؤلفه اصلی، شناسایی نخستین میدان مدرن تهران در این پژوهش است. ویژگی‌های فضایی میدان در هر دوره، پس از استخراج از چهار دیدگاه ارائه شده است: ۱. عملکردهای (پیرامونی و درونی) میدان؛ ۲. گونه و نحوه دسترسی و اتصال راه‌ها به میدان؛ ۳. شکل و قرارگیری میدان در بافت (مورفولوژی)؛ ۴. گونه معماری و عوامل کالبدی - بصری مؤثر در فضای میدان. برای کشف شاخصه‌های اصلی تحولات فضایی میدان در دوره‌های مختلف، نقشه‌ها و متونی که به بررسی سیر تحولات فضاهای شهری و گونه‌شناسی میدان‌ها می‌پردازند، پایه اصلی این مطالعه هستند. نتیجه به دست آمده در این پژوهش، اینکه میدان توپخانه که در دوره قاجاریه و زمان سلطنت ناصرالدین شاه شکل گرفته، نخستین میدان احداث شده در تهران است که ویژگی فضاهای شهر مدرن در آن پدیدار شده است.

کلیدواژه‌ها: تهران، توپخانه، سنت و تجدد، فضای شهری، میدان.

مقدمه

همچنان که شهر سنتی به سمت شهر مدرن پیش رفت، اجزای آن نیز به شکل مدرن و امروزی تغییر شکل و به نوعی تغییر ماهیت داد. میدان همچون یک مفصل و اتصال مهم ارتباطی و اجتماعی در شهر، به دنبال این تغییرات، دچار تحول و دگرگونی شد. در این پژوهش ضمن بررسی و تعریف ویژگی‌های فضاهای شهری سنتی و مدرن در ایران، سیر تحول میدان در شهر تهران از عصر صفویه تا زمان مدرنیزاسیون در دوره پهلوی اول، مورد توجه قرار خواهد گرفت و احداث نخستین میدان تهران که کلیت سازماندهی فضای غیر سنتی (مدرن) در آن تکمیل شده است، جست‌وجو خواهد شد. بنابراین، هدف از این نوشتار، دست‌یابی به فضای گذر از دوره سنت به دوره پس از آن است.

مایکل وب در کتاب *میدان‌های شهر* با بررسی نمونه‌های مختلف، میدان را در شکل کلی چنین تعریف می‌کند:

به بهترین وجه، میدان نمونه‌ای کوچک از کل زندگی شهر است. محلی که می‌تواند اشتیاق و آرامش را به‌ارمغان آورد. جایی که بازار و رخدادهای عمومی قرار دارد. میدان‌ها مکانی برای ملاقات دوستان و تماشای گذر جهان هستند. بر اساس نیازهای مردم، هوس حاکمان و شکل زمین و معماری است که میدان‌ها شکل گرفته‌اند. برخی از آنها تدریجی و برخی ناگهانی رشد کرده‌اند. گاهی نماد قدرت و گاهی سنگ بنای توسعه جدید به‌شمار می‌روند. وی در عین حال بیان می‌کند که هرچند با این تعریف هر گوشه‌ای از بافت شهر از تقاطع‌های ترافیکی تا پارک، ممکن است میدان، پلازا، پیازا یا مکان خطاب شود، اما همچنان که در یک موسیقی پیچیده با اجزای مختلف آهنگ اصلی به‌راحتی قابل تشخیص است، جوهره میدان نیز از میان تمامی اجزای بافت شهر و گزینه‌های مشابه، به‌راحتی قابل شناسایی است. دسترسی و فعالیت‌های عمومی، آن را به‌وضوح از سایر فضاهای باز جدا می‌کند (وب، ۱۹۹۰: ۹). او میدان را به صحنه و سکوی نمایش تئاتر تشبیه کرده و می‌نویسد: هنرپیشه‌ها و دکوراسیون در طی دوران تغییر می‌کند، اما نیاز به صحنه یک اصل تغییر ناپذیر است (همان: ۱۲).

از همین رو، میدان یکی از مهم‌ترین عوامل شهرها شمرده می‌شود که بازتاب تحولات و جریان‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است. با گذشت زمان و تغییر زمانه، شکل و کارکرد این میدان‌ها تغییر کرده و برخی از آنها به‌منزله نقاط عطف قابل شناسایی هستند.

آنچه به‌طور معمول در برخی نوشته‌ها و اسناد رایج است، اینکه از دوره‌های قبل مدرن به‌نام دوره سنتی یاد می‌شود. در این پژوهش نیز منظور از میدان سنتی، میدان پیش از دوره مدرن است که بنا به ضرورت، در مواردی موضوع دقیق‌تر اشاره خواهد شد. نکته دیگر اینکه وقتی ویژگی‌های فضاهای شهری در یک دوره معین پدید می‌آید، به این معنا نیست که همه ویژگی‌های قبلی ناپدید می‌شود، بلکه از میزان تأکید آن کاسته می‌شود.

مبانی نظری

از دیدگاه نظری، یکی از متونی که در آن میدان‌های سنتی ایران تحلیل شده کتاب *فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی ایران* به قلم حسین سلطان‌زاده است. در این کتاب در تعریف میدان‌های سنتی ایران آمده است:

فضاهای باز گسترده‌ای که دارای محدوده‌ای محصور یا کمابیش معین بودند و در کنار راه‌ها یا در محل تقاطع آنها قرار داشتند و دارای کارکردی ارتباطی، اجتماعی، تجاری، ورزشی، نظامی یا ترکیبی از دو یا چند کارکرد مزبور بودند، میدان نامیده می‌شدند.... کمابیش در همه سکونتگاه‌ها (شهر یا روستا) میدان یا میدانچه‌ای عمومی وجود داشت که محل تجمع مردم بود و بعضی فضاهای عمومی مانند عبادتگاه، آب‌انبار یا نهر آب. به نسبت وسعت سکونتگاه، تعدادی فضای تجاری یا بازار در پیرامون یا مجاور آن قرار داشت. سبزه‌میدان تهران، سبزه‌میدان (میدان کهنه) اصفهان و بسیاری دیگر از سبزه‌میدان‌ها در سایر شهرها در گذشته نمونه‌هایی از این گونه میدان‌ها بوده‌اند (سلطان‌زاده ۱۳۷۰: ۸۲).

در همین کتاب در رابطه با میدان‌های حکومتی آمده است:

معمولاً در پایتخت‌ها و شهرهای بزرگ یک میدان حکومتی وجود داشت که برای تمرین‌های نظامی، سان و رژه و انجام مراسم رسمی و گه‌گاه مجازات مجرمان مورد استفاده قرار می‌گرفت. در بعضی موارد، این گونه میدان‌ها تنها جنبه حکومتی و سلطنتی داشتند و فعالیت‌های مهم و عمده دیگر در آنها انجام نمی‌شد، مانند میدان ارک تهران در پیش از تغییرات کارکردی و کالبدی آن. در پیرامون این میدان‌ها، بناهای نظامی، حکومتی و سلطنتی قرار داشتند. در موارد مشخص، حاکم یا تشکیلات حکومتی در هنگام ساختن یا بازسازی چنین میدانی آن را به گونه‌ای طراحی و در منطقه‌ای مستقر می‌کردند که میدان دارای کارکردی اجتماعی نیز باشد. میدان نقش جهان (امام) اصفهان یکی از نمونه‌های خوب این گونه میدان‌هاست. پیرامون این میدان‌ها به‌طور معمول در کنار فضای نظامی، حکومتی و سلطنتی، مسجد، بازار و برخی دیگر از فضاها و بناهای شهری ساخته می‌شد (همان: ۸۵-۸۷).

راه‌های پُریچ‌وخم این دوره که اغلب از پیش طراحی نشده است، به‌صورت طبیعی با میدان درمی‌آمیزند. در این راه‌ها، به‌دلیل سرعت و نحوه حرکت، تمایزی بین راه‌های پیاده یا چهارپایان دیده نمی‌شده است (همان: ۱۷). از نظر دانه‌بندی، الگوی معماری و نحوه شکل‌گیری توده و فضای بافت شهرستی، می‌توان گفت که بناهای این دوره اغلب درون‌گرا هستند. فضاهای باز شهر را حیاط‌های ساختمان‌ها یا میدان‌های سنتی تشکیل می‌دهند. طراحی و اجرای ساختمان‌های بدنه این میدان‌ها به‌شیوه سنتی بوده است.

میدان مدرن نیز از دیدگاه برخی اندیشمندان بررسی شده است. یورگن کنیرش در مورد میدان مدرن می‌نویسد: در کانون شهرسازی مدرن قرن بیستم به‌منزله نشانه‌ای از تحرک و شتابزدگی، اغلب، فقط میدان‌های ترافیکی با عملکردی مشخص قرار داشت. بدین ترتیب فضاهای عمومی، اغلب به (قلمروی نامشخص) که انسان بدون داشتن انگیزه و رغبت وقت خود را در آنها می‌گذراند، تبدیل شد. بسیاری از میدان‌های قدیمی با سنتی غنی و با بناهای تاریخی، به‌علت کم‌توجهی، به تقاطع‌های ترافیکی مبتذل یا پارکینگ‌هایی بی‌روح و ملال‌آور مبدل شدند (قریب، ۱۳۸۸: ۲).

یکی از ویژگی‌های عمده میدان مدرن، محوری قرار دادن نقش خودرو در طراحی آن است. آنچه باید به آن توجه داشت اینکه از نظر مفهومی در دوره‌های قبل، میدان فضای تجمع و گردهمایی مردم و روابط اجتماعی است. در حالی که در دوره مدرن، گاهی آنچه ما آن را میدان خطاب می‌کنیم، مفهوم فلکه به‌معنای محل گذر خودرو در تقاطع چند راه سواره‌رو دارد. جایی که خودروهای مسیرهای متفاوت، بتوانند به‌راحتی از کنار هم عبور کنند. همان‌گونه که مزینی اشاره کرده، در دوره مدرن پارک‌ها به‌مفهوم واقعی میدان - تجمع و تعامل مردم - نزدیک‌تر است (مزینی، ۱۳۷۷).

مراکز شهری دوره مدرن با غلبه عبور وسایل نقلیه نسبت به پیاده و استفاده رو به رشد مصالح فلزی، شیشه‌ای، بتونی و پیش‌ساخته در ساختمان‌ها و همچنین افزایش ارتفاع و مقیاس بناها و سرانجام، پدید آمدن عناصر ساختمانی پل و بزرگ راه، راه‌آهن، مترو و نظایر آنها طرح شده‌اند. به‌همین دلیل میدان‌های مدرن از نظر نوع دسترسی، مورفولوژی و عملکرد و چشم‌اندازهای اطراف متفاوت با دوره‌های سنتی قبل خود هستند.

از نظر بهروز پاکدامن، در ایران دگرگونی فضای شهری از سنتی به مدرن بازتاب شهرسازی غرب بوده است.

عاملی که بیش از هر سبک و شیوه معماری در تحول معماری سنتی تهران تأثیرگذار بوده، معرفی شیوه شهرسازی غربی در توسعه‌های اولیه تهران قدیم است. در این شکل نوین از توسعه شهری، عناصر جدیدی نظیر خیابان و میدان که توسط ساختمان‌هایی محصور و تعریف می‌شوند، به‌کار گرفته شدند. طراحی این ساختمان‌ها متناسب با فضاهای شهری موجود و بناهای اطراف انجام گرفته و سیمای شهری و نمای خیابانی هماهنگ و متجانسی را به سبک خیابان‌ها و میدان‌های غربی ایجاد کردند. این ساختمان‌ها اکثراً دو طبقه و به‌شکلی برون‌گرا بودند که به خیابان‌ها و میدان‌ها اشراف داشته و به‌سمت آنها باز می‌شدند. نقشه دارالخلافة ناصری و نقشه شهر تهران در دوره رضا شاه، بیانگر توسعه تهران با توجه به عوامل فوق است (پاکدامن، ۱۳۷۳: ۵۹).

روش پژوهش

این پژوهش به‌روش تاریخی و تفسیری، متمرکز بر تحلیل محدوده مرکزی شهر تهران (حصار ناصری و پیرامون آن) از عصر صفویه تا ابتدای دوره مدرن در عصر پهلوی اول است. مطالعات موردی، میدان‌های اولیه تهران را پوشش داده است که در بازه زمانی مورد نظر قرار داشته‌اند.

طرز تفکر مقایسه‌ای و استنتاجی، رویکرد و روش اصلی توصیف و تفسیرها بوده است؛ به این معنا که ویژگی‌های کلی با نمونه‌های موردی مقایسه و نتیجه‌گیری شده است. ویژگی‌های کلی میدان سنتی و مدرن از طریق پژوهش کتابخانه‌ای و میدانی و با تحلیل نمونه‌ها در ایران به‌دست آمده است.

جامعه آماری، نخستین میدان‌های مهم شهر تهران تا اواسط دوره مدرنیزاسیون در دوره پهلوی اول است که به‌صورت موردی تجزیه و تحلیل شده و شامل سبزه‌میدان، میدان ارگ، توپخانه، بهارستان، مخبرالدوله، راه‌آهن و حسن‌آباد است. از قضاوت و رویکرد هنجاری به میدان پرهیز شده است.

مکان، زمان و ویژگی‌های فضایی، سه مؤلفه اصلی شناسایی اولین میدان مدرن تهران در این پژوهش است.

ویژگی‌های فضایی میدان در هر دوره پس از استخراج از چهار دیدگاه ارائه شده است:

- عملکردهای (پیرامونی و درونی) میدان؛
- گونه و نحوه دسترسی و اتصال راه‌ها به میدان؛
- شکل و قرارگیری میدان در بافت (مورفولوژی)؛
- گونه معماری و عوامل کالبدی - بصری مؤثر در فضای میدان؛

برای کشف شاخصه‌های اصلی تحولات فضایی میدان در دوره‌های مختلف، نقشه‌ها و متونی بررسی خواهد شد که به‌طور کلی به بررسی سیر تحولات فضاهای شهری و گونه‌شناسی میدان‌ها می‌پردازند.

سیر تحول نخستین میدان‌های شهر تهران

از پیدایش شهر تهران به‌منزله یک شهر مهم، بیش از دویست سال نمی‌گذرد و اکثر میادین این شهر جدید و امروزی است. بنابراین برای تحلیل میدان‌های سنتی، مشخصه‌های پنج میدان مهم سنتی واقع در شهرهای تاریخی ایران در جدول (۱) ذکر شده است. همچنین در ادامه این جدول، مشخصه‌های هفت میدان اولیه تهران تدوین شده است. برای شناسایی جامع‌تر ویژگی‌های اولین میدان مدرن در تهران و تأیید یافته‌ها، پنج میدان جدید و مهم شهری در شهرهای بزرگ ایران در اواخر عصر قاجاریه و دوران پهلوی اول نیز در جدول مذکور آمده است.

گفتنی است که در جدول (۱)، برای مشخص کردن سبک معماری بدنه میادین، از تقسیم‌بندی محمدکریم پیرنیا در کتاب *شیوه‌های معماری ایرانی* (پیرنیا، ۱۳۶۹) و کتاب *معماری از پیش از تاریخ تا پست مدرنیسم*، به قلم ماروین ترچنبرگ (۱۹۸۶) استفاده شده است.

میدان کهنه (عتیق) اصفهان مربوط به دوره آل بویه و سلجوقی است که از یک سمت در کنار ارگ سلجوقی و از سمت دیگر، در مجاورت مسجد جامع و بازار قرار داشته است. در زمان شاه‌عباس صفوی، میدان دیگری به نام میدان نقش جهان در انتهای دیگر بازار بزرگ اصفهان احداث شد. در دو طرف این میدان که کاملاً طراحی شده بود، دو مسجد وجود داشت و در سمت شمال و غرب آن بازار و مقر حکومت صفویه قرار داشت.

بر بدنه پیرامونی میدان صاحب‌آباد تبریز، مربوط به دوره ایلخانی نیز، ساختمان‌هایی مشابه دو میدان اصلی شهر اصفهان قرار داشته است. کاخ‌های حکومتی، دولت‌خانه، بازار و مسجد صاحب‌الامر بر پیرامون این میدان واقع بوده است. در دو شهر تاریخی یزد و کرمان که نسبت به اصفهان و تبریز شهرهای کوچکتری هستند، در هر کدام یک میدان مهم با ابعادی کوچکتر وجود دارد. میدان امیر چخماق در یزد در زمان تیموریان و میدان گنجعلی‌خان در زمان صفویان در کرمان احداث شده است. بر بدنه میدان امیر چخماق، بازار، مسجد و آب‌انبار و بر بدنه میدان گنجعلی‌خان، دارالحکومه، بازار، حمام، آب‌انبار و ضراب‌خانه قرار داشته است.

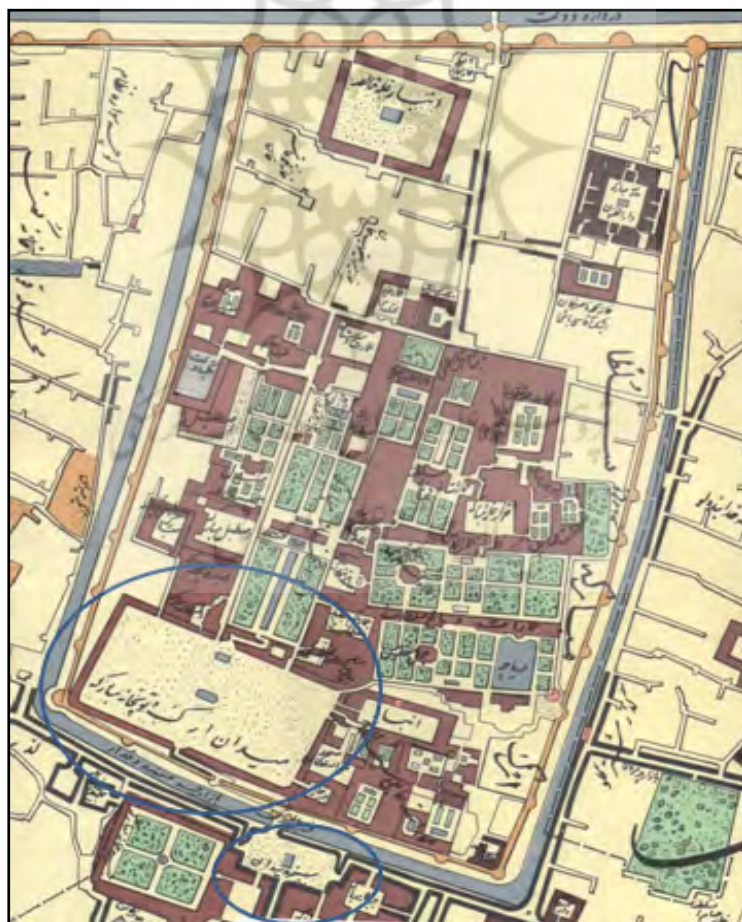
با بررسی میدان‌های قدیمی شهرهای بزرگ ایران (جدول ۱)، مواردی که سلطان‌زاده بیان کرده، تأیید می‌شود. وجه مشترک همه این میدان‌ها در این است که در گرداگرد آنها یک سری نهادهای سنتی مانند، مقر حکومتی، کاخ، بنای مذهبی و بازار قرار داشته است. در کلیه این میدان‌ها، مسیر دسترسی و نظام گردش داخل میدان برای عابر پیاده طراحی شده بود. این میادین در بافت فشرده، پیچیده و متنوع شهر سنتی، به‌صورت آمیخته و پیوسته با این بافت قابل مشاهده‌اند. سبک بدنه این میادین به شیوه سنتی بوده است.

جدول ۱. نهادها، شبکه ارتباطی و سبک معماری بدنه میدان

بدنه میدان	شبکه ارتباطی میدان			نهادهای مدرن			نهادهای سنتی			زمان احداث	نام میدان	شهر	ردیف
	سواره	پیاده	شبکه ارتباطی یا شعاعی	غیر هندسی	اداره‌ها و سازمان‌های حکومتی	اداره و بانک	دارالحکومه و کاخ	بنای مذهبی	بازار				
سبک معماری													
شیوه رازی		✓		✓			✓	✓	✓	آل بویه	کهنه	اصفهان	۱
شیوه آذری		✓		✓			✓	✓	✓	ایخانیان	صاحب‌آباد	تبریز	۲
شیوه آذری		✓		✓				✓	✓	تیموریان	امیر چخماق	یزد	۳
شیوه اصفهانی		✓		✓			✓	✓	✓	صفویه	نقش جهان	اصفهان	۴
شیوه اصفهانی		✓		✓			✓	✓	✓	صفویه	گنجعلی خان	کرمان	۵
شیوه اصفهانی		✓		✓			✓	✓	✓	صفویه	سبزه میدان	تهران	۶
شیوه اصفهانی		✓		✓			✓			زندیه	ارگ	تهران	۷
شیوه تهرانی	✓	✓	✓	✓	✓	✓				۱۳۴۷	توپخانه	تهران	۸
شیوه اصفهانی و تهرانی		✓		✓		✓	✓			۱۲۶۰-?	بهارستان	تهران	۹
نئوکلاسیک	✓	✓	✓	✓	✓	✓				اواخر قاجار	ایالت	ارومیه	۱۰
شیوه تهرانی	✓	✓	✓	✓		✓				اواخر قاجار	مخبرالدوله	تهران	۱۱
نئوکلاسیک	✓	✓	✓	✓	✓	✓				۱۳۰۴	شهرداری	رشت	۱۲
نئوکلاسیک	✓	✓	✓	✓	✓	✓				۱۳۰۶	راه‌آهن	تهران	۱۳
شیوه تهرانی	✓	✓	✓	✓		✓				۱۳۰۷	اطراف حرم	مشهد	۱۴
نئوباروک	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓		۱۳۱۰	پهلوی	همدان	۱۵
نئوکلاسیک	✓	✓	✓	✓		✓				۱۳۱۲	حسن‌آباد	تهران	۱۶
نئوکلاسیک	✓	✓	✓	✓	✓	✓				۱۳۱۶	ساعت	تبریز	۱۷

در این قسمت هفت میدان نخست شهر تهران که در جدول (۱) بیان شده است، در سه دوره تاریخی تحلیل خواهد شد. دوره اول از عصر صفویه تا زمان تخریب حصار طهماسبی (۱۲۴۷، ه.ش.۰) و گسترش شهر در زمان ناصرالدین شاه خواهد بود. دوره دوم از زمان فوق تا ابتدای سلطنت پهلوی اول (۱۳۰۴ ه.ش.۰) و دوره سوم از آغاز مدرنیزاسیون و در هنگام نوسازی بخش مرکزی تهران در زمان پهلوی اول تا سال ۱۳۱۲ ه.ش. است (جدول ۲). گفتنی است که در پژوهش پیش رو، ویژگی‌های میدان در زمان احداث آن تحلیل شده است. اقدامات و تغییرات انجام شده در سال‌های بعد، خارج از موضوع این پژوهش است.

از تهران قدیم در زمان قاجاریه چهار نقشه برجای مانده است. نقشه اول به دست سروان ناسکوف روسی در زمان فتحعلی شاه، در سال ۱۸۲۶ میلادی کشیده شده است (ناسکوف، ۱۳۷۸). سه نقشه دیگر در زمان ناصرالدین شاه را به ترتیب، الیا نیکولاویچ برزین که او هم روسی بوده (۱۲۶۹ ه.ق. برابر با ۱۸۵۱ میلادی)، آگوست کریشیش اتریشی (۱۲۷۵ ه.ق. برابر با ۱۸۵۸ میلادی) (شکل ۱) و عبدالغفارخان نجم‌الملک (۱۳۰۹-۱۲۸۵ ه.ق. برابر با ۱۸۹۰-۱۸۶۸ میلادی) (شکل ۲) ترسیم کرده‌اند.

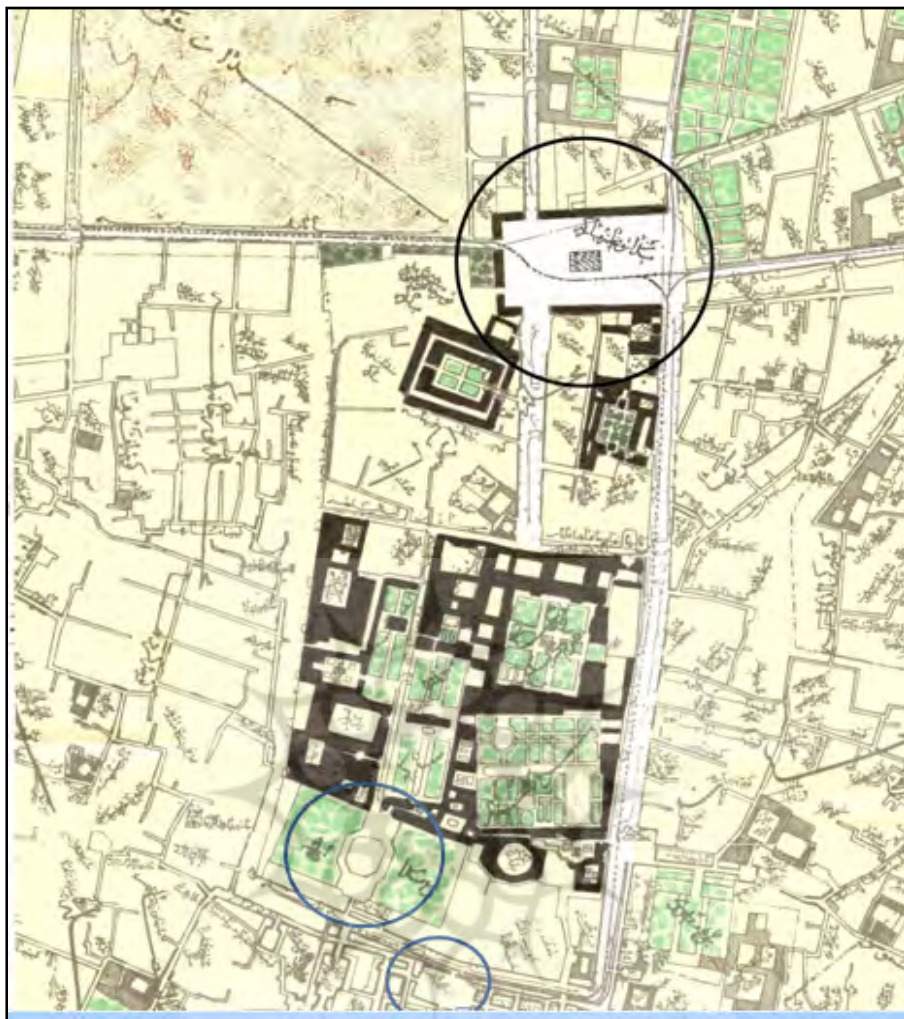

شکل ۱. موقعیت سبزه‌میدان و میدان ارگ در جنوب ارگ حکومتی تهران، در پایین نقشه مشخص است. این نقشه را آگوست کریشیش در سال ۱۸۵۸ میلادی (۱۲۳۷ شمسی) ترسیم کرده است.

جدول ۲. ویژگی‌های میدانی اولیه شهر تهران

میدان‌های ساخته شده تهران		ویژگی‌های کلی فضای شهری میدان			دوره تاریخی (ه.ش.)	
معماری و عوامل کالبدی - بصری موثر	عملکرد غالب (پیرامونی و درونی)	موقعیت در بافت و مورفولوژی	راه و نحوه دسترسی	دوره تاریخی	دوره نخست	
<ul style="list-style-type: none"> • سبزه میدان • میدان ارگ 	<ul style="list-style-type: none"> • دروگرا • برج و بارو و دروازه • شیوه اصفهانی - سستی 	<ul style="list-style-type: none"> • مجاورت با بازار و بناهای مذهبی • کاخ و ارگ حکومتی 	<ul style="list-style-type: none"> • نامنظم • فشرده مترکم • محصور • تلفیق شده با بافت پیرامون 	<ul style="list-style-type: none"> • پیچیده و متنوع • برای عبور پیاده و چارپایان • تنگ و باریک 	<ul style="list-style-type: none"> • صفویه، زندیه و نیمه اول قاجاریه تا سال ۱۲۳۷ 	دوره نخست
<ul style="list-style-type: none"> • میدان توپخانه • میدان بهارستان 	<ul style="list-style-type: none"> • احداث آب‌نما • وسعت منظر و دید • شیوه تهرانی - تلفیق معماری سنتی ایران و نئوکلاسیک غرب 	<ul style="list-style-type: none"> • تکه‌بازی توپ‌های جنگی • پارک • نظمیه • تالگراف خانه • باغ و کاخ 	<ul style="list-style-type: none"> • نظم و شکل هندسی • تعریف و طرح از پیش برای فضاها • مقیاس وسیع‌تر • محوطه‌سازی درون میدان • احداث محورها مستقیم و جدید برای توسعه و ارتباط میدانی جدید با این محورها 	<ul style="list-style-type: none"> • شبکه منظم خیابان و نظام شعاعی • برای عبور پیاده و چارپایان • برای واکن آسانی و درشکه • طراحی و تعریف ابتدا و انتهای خیابان 	<ul style="list-style-type: none"> • نیمه دوم قاجاریه تا ابتدای نیمه اول ۱۲۳۷ تا ۴ 	دوره دوم
<ul style="list-style-type: none"> • مخبرالدوله • راه‌هن • حسن آباد 	<ul style="list-style-type: none"> • برون‌گرایی • غلبه مصالح فلز، شیشه، بتن • چشم‌انداز به قطعه‌بندی‌های بزرگ، تک‌بناهای شاخص در اطراف میدان • سبک معماری تلفیقی و نئوکلاسیک • لبه‌های شهری پیوسته و همگن • ترکیب بنا و شهر • شیوه تهرانی و سبک نئوکلاسیک 	<ul style="list-style-type: none"> • تسهیل رفت‌وآمد خودرو • ساختمان‌ها با عملکرد مدرن - ایستگاه راه‌هن، اداره، مغازه 	<ul style="list-style-type: none"> • تخریب بافت قدیم • رواج فلک به‌جای میدان • افزایش ابعاد تفکیکی قطعات شهری • قرارگیری میدان در تقاطع خیابان‌های اصلی • نظام چندمسطحی (چندمیدانی) 	<ul style="list-style-type: none"> • گسترش سریع شبکه راه‌های سواره چلبایی‌شکل • شبکه منظم خیابان و نظام شعاعی • شبکه اتوبوس و غلبه سواره بر پیاده • تعریض معابر • ایجاد بلوار 	<ul style="list-style-type: none"> • پهلوی اول • ۱۳۰۴ تا ۱۳۱۲ 	دوره سوم

منبع: محمود رضایی، وجد قبادیان

شکل ۲. در این نقشه، میدان توپخانه و خیابان‌های مستقیم مرتبط به آن در شمال ارگ حکومتی و میدان ارگ و سبزه‌میدان در جنوب ارگ قرار دارد. نقشه را عبدالغفار خان نجم‌الملک در سال ۱۳۰۹ قمری (۱۲۷۰ شمسی) ترسیم کرده است.

منبع: نجم‌الملک، ۱۳۷۱

سه نقشه نخست، مربوط به هسته اولیه تهران در داخل حصار طهماسبی (دوره اول) است. با توجه به این سه نقشه، می‌توان بیان داشت که ساختار و استخوان‌بندی اصلی شهر تهران در دوره صفویه، زندیه و نیمه اول قاجاریه را دیوار و باروی شاه طهماسب (۹۶۱ ه.ق.)، شامل صدوچهارده برج و چهار دروازه، راسته بازار، مسجد جامع و امامزاده‌ها و ارگ سلطنتی تشکیل می‌دادند که محله‌های سنگلج، بازار، عودلاجان و چال میدان، محله‌های مسکونی اطراف آن بودند. پیرامون این محله‌های مسکونی نیز، باغ‌ها و مزارع بود و دور مجموعه، حصار شهر قرار داشت. حدود و مرز شهر در این دوره از شمال، خیابان امیرکبیر و امام خمینی (سپه)، از شرق خیابان ری، از غرب خیابان وحدت اسلامی (شاهپور) و از جنوب خیابان مولوی بوده است. بنابراین شهر از چهار رکن اصلی حکومتی (ارگ)، اقتصادی (بازار)، اجتماعی - مذهبی (مسجد جامع) و سکونت (محله‌ها) تشکیل می‌شد (حمیدی و سیروس صبری، ۱۳۷۶: ۱۶-۹).

در سه نقشه اول تهران قدیم، دو میدان بزرگ و شاخص به نام‌های میدان ارگ و سبزه میدان، نخستین میادین تهران و فضاهای باز شهری مشخص است (شکل ۲). این در حالی است که بررسی نقشه‌های این دوران و اسامی مندرج راه‌های آن، نشان می‌دهد که هنوز فضای شهری به نام خیابان در تهران متولد نشده است.

دوره اول

چنانکه بیان شد تا قبل گسترش شهر تهران در زمان ناصرالدین شاه، میدان ارگ و سبزه میدان، دو میدان مهم شهر تهران شمرده می‌شده‌اند. در توصیف میدان ارگ و زمان احداث آن آمده است:

ارگ تهران که بنیان آن به روزگار صفویان نهاده شد، خود بارو و خندقی جداگانه داشت که آن را از دیگر بخش‌های شهر جدا می‌کرد. در فاصله خندق و ارگ شهر در سمت جنوب، میدان ارگ قرار داشت که در روزگار زندیه ایجاد شده بود. نام این میدان بعدها، به سبب وجود شماری توپ (از جمله مروارید) و انبارها و اتاق‌های مربوط به توپخانه تغییر یافت. در سال ۱۲۸۱ ه.ق. پس از انتقال توپ‌های این میدان به میدان توپخانه جدید و ایجاد استخر و فضای سبز و گلکاری در آن، به باغ گلشن تبدیل شد (ذکا، ۱۳۶۹: ۶۳).

و در توصیف سبزه میدان آمده است:

نام سبزه میدان بدین سبب به این میدان داده شده است که به روزگار زندیه و آغاز دوره قاجاریه، در آن سبزی‌های مورد نیاز مردم تهران را می‌کاشتند. نام دیگر این میدان که در جنوب ارگ واقع بود، میدان تخته پل بود. این نام را به مناسبت وجود یک پل تخته‌ای که روی خندق بین شهر و ارگ زده بودند و این میدان را به میدان جلوی ارگ متصل می‌ساخت، بدان داده بودند (همان: ۲۲۷).

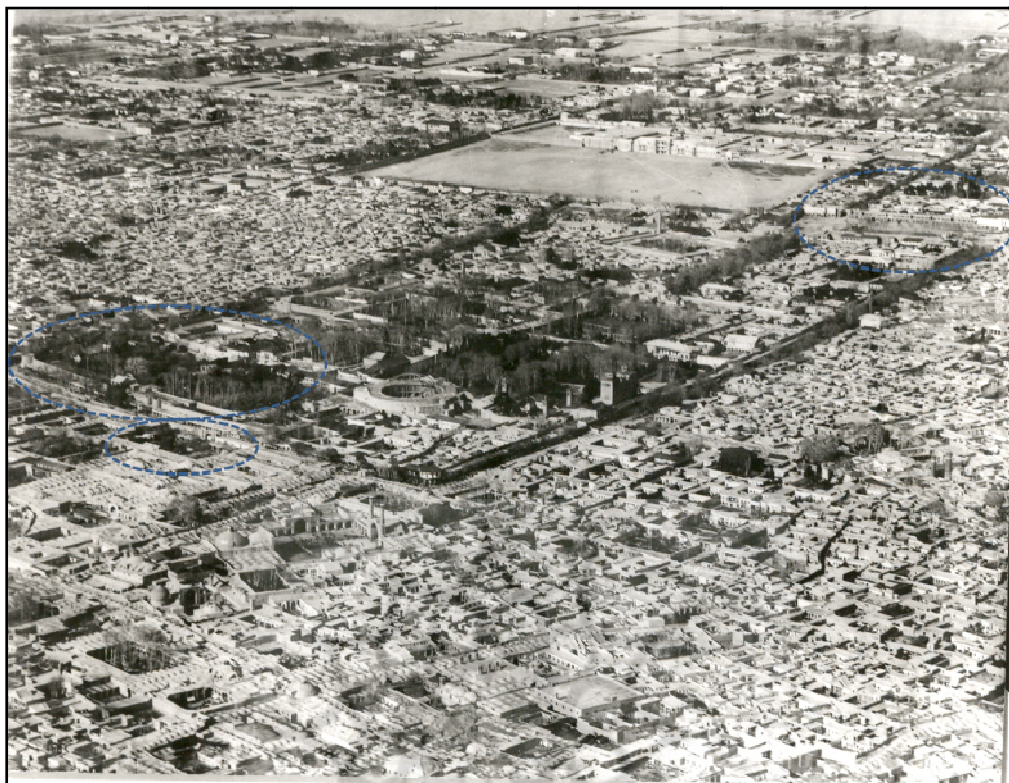
دوره دوم

با آغاز مدرنیزاسیون در ایران از اواسط عصر قاجاریه، (قبادیان، ۱۳۸۲: ۲۴۰-۲۳۲)، کم‌کم شکل ساختمان‌ها و بافت شهری تهران متحول و متغیر شد. در سال ۱۲۸۴ ه.ق. (۱۲۴۷ ه.ش.) در زمان سلطنت ناصرالدین شاه، گسترش شهر تهران آغاز شد. حصار قدیم تهران (حصار طهماسبی) تخریب و حصار جدید (حصار ناصر) احداث شد و مساحت شهر پنج برابر شد.

در نقشه چهارم که به دست عبدالغفارخان کشیده شده (اولین نقشه بعد از گسترش تهران در دوره دوم)، سه میدان جدید به نام‌های میدان مشق، میدان توپخانه و میدان بهارستان، به ترتیب در شمال و شمال غرب و شرق ارگ حکومتی مشخص شده است.

میدان مشق در زمان فتحعلی شاه، محل سربازان قزاق بود و برای تمرین‌های آنها تأسیس شد که از آن در مدارک تاریخی، با عنوان میدان مشق خارج از دروازه دولت نام برده شده است (پارسی، ۱۳۸۴: ۳). این میدان به‌طور عمده کاربرد نظامی داشته و هیچ‌گاه به‌منزله یک مفصل شهری و محل تقاطع خطوط ارتباطی، مورد استفاده نشده است. بنابراین در مطالعه حاضر مورد تحلیل قرار نگرفته است.

شکل (۳) عکس هوایی شهر تهران پس از گسترش آن در زمان ناصرالدین شاه را نشان می‌دهد.

شکل ۳. عکس هوایی شهر تهران پس از گسترش آن در زمان ناصرالدین شاه
سبزه‌میدان و میدان ارگ در سمت چپ و میدان توپخانه در سمت راست عکس است.
منبع: آلبوم‌خانه کاخ گلستان

در مورد میدان توپخانه آمده است:

ضلع شمالی حصار ارگ تهران، پیش از آنکه میدان توپخانه جدید در سال ۱۲۸۴ هجری قمری احداث شود، به خندق و بیابان بیرون شهر منتهی و وصل بود؛ چون در سال مذکور شهر توسعه یافت و باروهای قدیمی ویران شد و خندق‌ها از خاک انباشته شد. بیابان شمالی ارگ به میدان بزرگ مربع مستطیلی تبدیل شد و محل استقرار توپ‌ها و توپچی‌ها شد و در مقابل میدان توپخانه قدیم، (میدان ارگ) به نام میدان توپخانه جدید شهرت یافت (ذکا، ۱۳۴۹: ۳۷۴).

اعتمادالسلطنه در مورد این میدان می‌نویسد:

و دیگر میدان توپخانه مبارکه است که در شمال ارگ مبارک با نهایت وسعت و عظمت اهمیت، مشتمل بر دو طبقه از حجرات تحتانی، برای نهادن نمونه توپ‌های سوار و فوقانی، برای سکونت توپچیان حاضر رکاب، به‌دست جناب جلالت‌مآب محمد ابراهیم‌خان وزیر نظام انجام گرفت و اختتام پذیرفت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۸۸).

جهت این میدان سمت شرقی - غربی داشت که دورتادور آن را بنایی به ارتفاع دو طبقه احداث می‌کنند. طبقه زیرین، مخصوص نگهداری توپ‌های جنگی و طبقه دوم منزل توپچی‌ها بود. تنها ساختمانی که مجاور این میدان قرار داشت، بانک شاهی بود که عمارت اصلی آن به‌دست میرزا قهرمان امین لشکر، وزیر گمرکات ناصرالدین شاه احداث شده بود.

از این میدان شش خیابان مستقیم برای تسهیل رفت‌وآمد درشکه و کالسکه به سمت شمال، غرب، جنوب و شرق میدان کشیده می‌شود. از سال ۱۳۰۵ ه.ق. که واگن اسبی در تهران آغاز به کار می‌کند، این خیابان‌های مستقیم برای حرکت این نوع جدید رفت‌وآمد بسیار مناسب بود.

نکته شایان اهمیت در طرح میدان توپخانه اینکه، اگرچه این میدان به صورت حیاط مرکزی مانند بسیاری از میدانی سنتی ایران ساخته شده، ولی در طرح نمای بدنه میدان از قوس‌های نیم‌دایره و نیم ستون‌های دوریک، همانند سبک نئوکلاسیک رایج در غرب استفاده شده که با سه دری‌ها و تزیینات معماری سنتی ایران تلفیق شده بود. بنابراین ساختمان مذکور به شیوه تهرانی طراحی شده که تلفیقی از معماری سنتی ایران و معماری نئوکلاسیک غرب است (شکل ۴).

شکل ۴. در عکس میدان توپخانه، بدنه‌ی میدان و بانک شاهی در سمت راست میدان مشخص است.

منبع: آلبوم‌خانه کاخ گلستان

نکته دیگر که پیش از این هم بیان شد اینکه، بر بدنه میادین سنتی ایران، همواره یک مسجد، بازار یا بازارچه و کاخ یا دارالحکومه قرار داشته است. ولی عملکرد اصلی میدان توپخانه، محل نگهداری ادوات مدرن جنگی بوده و دو نهاد مدرن، یعنی بانک و تلگراف‌خانه بر بدنه این میدان تکیه زده بود. راه‌های متصل به این میدان نیز برخلاف فرم گذرهای سنتی، به شکل مستقیم طراحی شده بود (شکل ۴).

در نقشه عبدالغفارخان از میدان بهارستان، با عنوان جلوخان باغ نگارستان نام برده شده و یک سری خیابان‌های مستقیم به آن مرتبط بوده است. این میدان از شمال به باغ نگارستان، از شرق به کاخ سپهسالار و از جنوب به باغ نظامیه محصور بوده است، بنابراین از زمان پیدایش این میدان تا پس از انقلاب مشروطه (۱۲۸۵ ه.ش.) و استفاده از کاخ

سپهسالار، محل مجلس شورای ملی، هیچ نهاد مدرنی بر بدنه این میدان قرار نداشته است. طرح معماری کاخ نگارستان به شیوه اصفهانی (سنتی) و کاخ سپهسالار، به شیوه تهرانی (سبک تلفیقی) بوده است (قبادیان، ۱۳۸۲: ۱۵۱-۱۴۰).

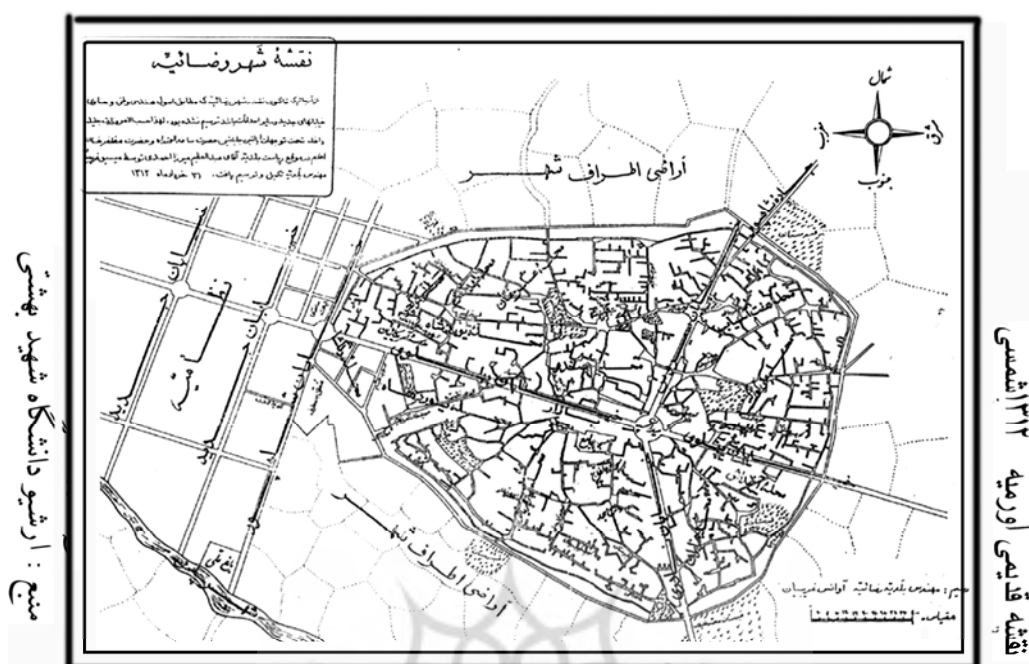
دوره سوم

نخستین نقشه شهر تهران در زمان پهلوی اول، در سال ۱۳۰۹ با عنوان نقشه جدید طهران ترسیم شد. در این نقشه خیابان‌های تازه تأسیس تهران، به صورت مستقیم و در یک شبکه شطرنجی نشان داده شده است. در تقاطع اغلب خیابان‌ها یک میدان مدور احداث شده بود. خیابان‌ها و میادین جدید تهران به طور عمده در زمان کریم آقا بوذرجمهر شکل گرفت. وی سرهنگ تمام در دوره پهلوی اول بود و از سال ۱۳۰۲ تا ۱۳۱۲، به مدت ده سال رئیس بلدیة (شهرداری) تهران بود.

در این زمان، به دلیل وضعیت به نسبت مناسب اقتصادی، تغییرات زیاد کالبدی و نوسازی در تهران انجام شد. تعریض معابر شهر تهران، به دنبال قانون توسعه معابر (۱۳۱۲)، گسترش سریع شبکه راه‌های سواره چلیپایی و احداث بلوار از اقدامات مهم این دوره در شهر تهران است. با قرارگیری میدان‌های متعدد در تقاطع خیابان‌های اصلی و تلاش برای تسهیل حرکت سواره، ضمن تخریب محله‌های قدیمی، الگوی شهری دوره رضا شاه پدید آمد. با توجه به اهمیت راه‌های سواره‌رو، تأکید بر ساخت میدان‌های شهری (فلکه) اهمیت فراوان یافت. ساخت‌وسازهای اطراف میدان با سبک معماری تلفیقی و نئوکلاسیک انجام گرفت. از دوره پهلوی اول است که اندک‌اندک از بطن شهرهای سنتی ایران، شهرهای مدرن رشد و نمو یافت. باید گفت که یک دگردیسی در بافت شهرهای ایران در این دوره روی داد که یکی از علل عمده آن ورود خودرو به کشور بود. این وسیله نقلیه جدید، نیاز به معابر مستقیم، عریض و آسفالت داشت.

شاید بتوان اذعان نمود که هیچ پدیده‌ای در تاریخ شهرسازی، چه در اروپا و چه در سایر نقاط جهان، به اندازه اتومبیل بافت و کالبد شهرها را تغییر نداده است. اتومبیل مقیاس شهرها را عوض کرد. مجاورت محل کار با محل زندگی، متراکم بودن ساختمان‌ها در مرکز شهر، کوچه‌های باریک با مقیاس انسانی و مراکز محله‌ها همه از بین رفت و مقیاس انسانی تبدیل به مقیاس اتومبیل شد. مدرنیته، نهادهای مدرن و ساختمان‌های جدیدی را هم با خود به داخل شهر به همراه آورد، از جمله دانشگاه، وزارت‌خانه، ایستگاه راه‌آهن، موزه، نمایشگاه، بیمارستان، شهرداری، دادگستری و پارلمان (قبادیان، ۱۳۸۹: ۲۶).

از این زمان است که ابتدا پایتخت و شهرهای بزرگ و سپس سایر شهرهای کشور، به شکل دو لایه درآمدند. یک لایه مدرن با شبکه خیابان‌های مستقیم روی لایه سنتی معابر باریک و ارگانیک قرار گرفت. در ابتدا در غالب موارد روی بافت سنتی شهر، یک خیابان شرقی - غربی و یک خیابان شمالی - جنوبی احداث شد. در محل تلاقی این دو خیابان، میدان جدید شهر شکل گرفت (شکل ۵).

شکل ۵. در نقشه ارومیه در سال ۱۳۱۲، دو خیابان شمالی و جنوبی و میدان سپه در تقاطع دو خیابان روی بافت قدیم شهر ترسیم شده است.

منبع: بایگانی دانشگاه شهید بهشتی

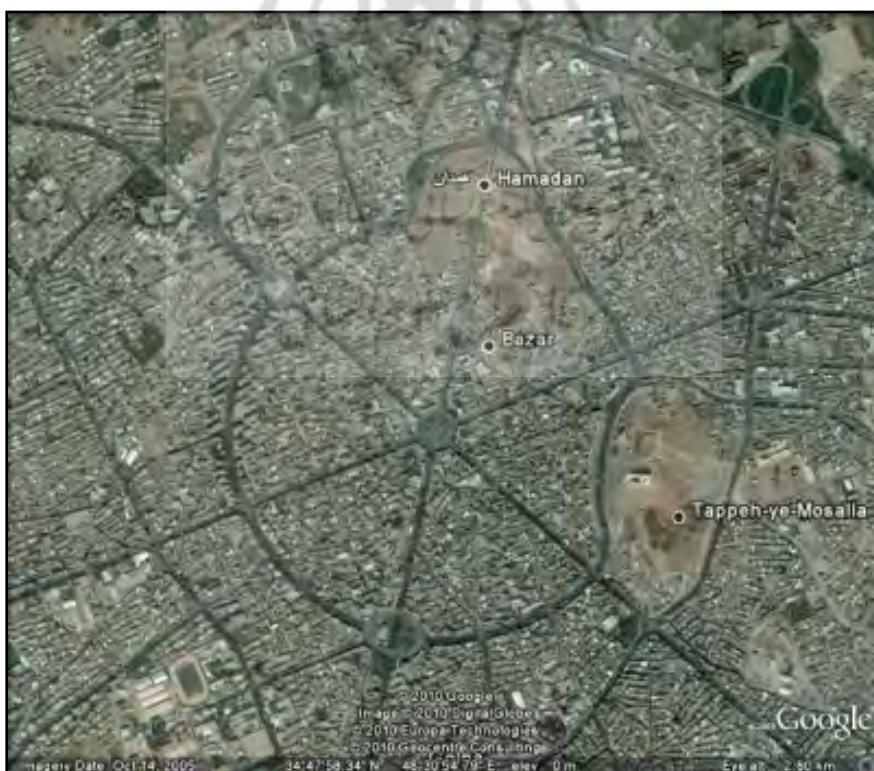
بنابراین برخلاف میدان‌های سنتی، به‌طور عمده میدان‌های مدرن برای تسهیل رفت‌وآمد خورد طراحی شده است. این نوع میدان‌ها از زمان پهلوی اول در شهرهای بزرگ ایران، در تقاطع دو خیابان اصلی شهر احداث شدند. معمولاً در وسط میدان، مجسمه پهلوی اول یا یک المان مهم شهری قرار داده می‌شد. نهادهایی که بر گرداگرد این میدان‌های جدید شکل می‌گرفتند، نهادهایی مدرن مانند شهرداری، پست، تلگراف‌خانه، هتل، فرمانداری، استانداری، شهربانی و بانک بود که اغلب مرتبط با دستگاه حکومت بودند. در این رابطه می‌توان از میدان شهرداری رشت (۱۳۰۴)، میدان اطراف حرم در مشهد (۱۳۰۷)، میدان پهلوی (امام) همدان (۱۳۱۰)، میدان ساعت تبریز (۱۳۱۶) و میدان‌های مشابه در ارومیه و سبزوار در زمان پهلوی اول نام برد.

میدان شهرداری رشت در مرکز این شهر از دسته نخستین میدان‌ها در شهرهای ایران بود که در ابتدای سلطنت پهلوی اول شکل گرفت.

کل میدان شهرداری با بدنه تشکیل دهنده آن، مورد توجه بسیاری از ناظران شهری است ... عناصر ادراک شده در میدان، شامل ساختمان شهرداری، هتل ایران سابق، کتابخانه ملی، استانداری سابق ... است (سپردوست، ۱۳۸۴: ۱۸۰). احداث میدان و خیابان‌های اطراف حرم امام رضا (علیه‌السلام) در مشهد، از این زمان آغاز می‌شود و تا به امروز ادامه داشته است.

اطراف عمارات مبارکات آستان قدس را خانه‌ها و دکه‌های کهنه و معابر تنگ و پُر پیچ‌وخم قدیمی بسیاری فراگرفته بود ... رضا شاه ... در یکی از سفرهای خراسان (سفر سال ۱۳۰۷) که به مشهد تشریف‌فرما و به زیارت روضه منوره

رضویه مشرف شدند با مشاهده آن وضعیت امر فرمودند، خیابان وسیعی دایره‌مانند بر اطراف حرم ایجاد شود و اصلاحات لازمه دیگر به عمل آید (موتمن، ۱۳۵۵: ۲۳).

شکل ۶. در عکس‌های هوایی از سه شهر سبزوار، ساری و همدان، میدان اصلی شهر و قرارگیری لایه مدرن خیابان‌ها بر لایه بافت قدیم شهر مشخص است.

ادامه شکل ۶. در عکس‌های هوایی از سه شهر سبزووار، ساری و همدان، میدان اصلی شهر و قرارگیری لایه مدرن خیابان‌ها بر لایه بافت قدیم شهر مشخص است.

منبع: سازمان نقشه‌برداری کشور و گوگل ارث ۲۰۱۲/۰۵/۰۶

حیبی در رابطه با میدان مرکزی شهر همدان می‌نویسد:

طرح پیشنهادی همدان را کارل فریش، مهندس چرم‌ساز و رئیس کارخانه چرم‌سازی همدان، تهیه و به وزارت داخله پیشنهاد کرد. این طرح در آبان ماه ۱۳۱۰ از تصویب وزارت جلیله داخله می‌گذرد. طرح میدانی فریش به قطر ۱۵۰ متر در مرکز شهر با شش خیابان عریض، شعاعی مرکزی را ایجاد می‌کند که به خیابان عریض (بلوار) کمربندی در فاصله ۱۵۰ متر ختم می‌شوند. میدان مرکزی، سبزه‌میدان کهن و شش خیابان شعاعی مرکز محلات شهر را منهدم می‌کند (حیبی، ۱۳۸۵: ۳۱).

رجبی در مورد میدان مرکزی شهر ارومیه (رضاییه) می‌نویسد:

ساختمان‌های میدان مرکزی رضاییه که یکی از زیباترین میدان‌های رضا شاه و ایران است، همراه رفع نیازهای ضروری شهر از نظر تأسیسات دولتی، چشم‌انداز رضاییه را به‌صورت یکی از شهرهای مترقی جهان امروز درآورده است (رجبی، ۱۳۵۵: ۵۷).

در زمان رضا شاه، میدان توپخانه تهران به نام میدان سپه تغییر داده شد و نقش میدان اصلی شهر با کارکردهای جدید و حکومتی را داشت. در وسط میدان مجسمه رضا شاه سوار بر اسب قرار گرفت. در شمال میدان، بلديه یا شهرداری در سال ۱۳۰۲ و در جنوب میدان، تلگرافخانه در سال ۱۳۰۵ احداث شد. بانک شاهی در شرق میدان قرار داشت که در این دوره تخریب و بانک جدید شاهنشاهی (بازرگانی، تجارت) جایگزین آن شد. سمت غرب میدان به بانک سپه و ساختمان نظمی اختصاص داشت.

در مورد میدان حسن آباد چنین عنوان شده:

این نوع از میدان‌ها (میدان‌های طراحی شده) که نقشه آنها به صورت دایره طراحی می‌شد، کامل‌ترین نمونه و الگوی فضایی بود که در دهه‌های نخست دوره معاصر، از آنها با عنوان فلکه نیز یاد می‌کردند، یعنی فضایی مدور و استوانه‌ای شکل که اغلب فضایی سبز با نقشه‌ای دایره‌ای شکل در وسط فضای باز آن ساخته می‌شد تا حرکت و دور زدن اتومبیل‌ها در میدان بهتر انجام پذیرد. میدان حسن آباد در تهران نمونه‌ای از این گونه فضاها به‌شمار می‌آید که طرح آن با اقتباس از نماهای پالادین و برخی از نمونه‌های ساخته شده در ایتالیا در سال ۱۳۱۳ طراحی و ساخته شد (سلطانزاده، ۱۳۹۰: ۳۱۳).

بناها و عکس‌های به جای مانده از زمان احداث میداین ذکر شده در فوق، نشان می‌دهد که سبک‌های جدید معماری مانند سبک تلفیقی (تلفیق معماری سنتی ایران و معماری نئوکلاسیک غرب) و سبک نئوکلاسیک برای طرح ساختمان‌های پیرامون میداین مذکور استفاده شده است (شکل ۷).

شکل ۷. بدنه میدان حسن آباد به شکل دوار و به سبک نئوکلاسیک طراحی شده است.

منبع: لیلا صدیق

می‌توان گفت که تأثیر میدان و خیابان در این دوره دو سویه است. میدان در این دوره از یک سو به دلیل اتصال راه‌ها و از سوی دیگر، به دلیل قرارگیری ساختمان‌های مهم و دولتی در اطراف فضاها، باز شهری، مورد توجه قرار

گرفت. همچنین طراحی ابنیه اطراف میدان بر خیابان‌های مجاور نیز تأثیر گذاشته و راسته‌های طراحی شده خیابان‌ها را رواج داده است. میدان‌های حسن‌آباد، مخبرالدوله، اعدام و راه‌آهن محصول این دوره هستند. بناهای مهم و مدرن عمومی غیرمذهبی، مانند ایستگاه راه‌آهن، و عمارات جدید دولتی، شهرداری، مخابرات، بانک و هتل نیز در این دوره در اطراف میدان‌های شهری گسترش می‌یابد.

نتیجه‌گیری

در اکثر شهرهای سنتی ایران، بر بدنه میدان، نهادهای سنتی مانند مسجد و بازار یا بازارچه و گاهی دارالحکومه قرار داشته است. طراحی این میادین برای عابر پیاده و در تلفیق ارگانیک با بافت پیرامون میدان انجام گرفته است. ساختمان‌های احداث شده در محیط میدان‌ها به شیوه سنتی طراحی و اجرا شده‌اند.

سیر تحول میدان از دوره سنتی به دوره مدرن، نشان می‌دهد که به تدریج میدان در شهر، شکل و نظم هندسی به خود گرفته و به شبکه منظم خیابان متصل می‌شود. الگوی شعاعی و فضاهای طراحی شده برای میدان، از ویژگی‌های مهم میدان در این دوره است. ایجاد کاربری‌های جدید و وسیع‌تر شدن مقیاس فضاهای پُر و خالی، تفاوت مهم دیگر نسبت به دوره سنتی است. میدان‌ها با خیابان‌های منظم و خطی به یکدیگر وصل شده، مجسمه، آب‌نما در فضای میدان و محوطه‌سازی آن به کار می‌رود. دید و چشم‌انداز محیط اطراف، به دلیل وسعت فضاهای باز و نظم بافت، از دوره قبل بیشتر است. الگوی معماری مجاور میدان مدرن، معمولاً برون‌گرا شده و در نتیجه محصوریت میدان کاهش می‌یابد.

با بررسی ویژگی‌های میدان در دوره‌های مختلف، می‌توان شاخصه‌های اصلی گذار و تغییرات فضایی - کالبدی میدان‌ها را از دوره قبل مدرن به مدرن، از چهار جنبه عملکردهای پیرامونی و درونی آن، نحوه اتصال شبکه راه و نحوه دسترسی به میدان، قرارگیری در بافت و ریخت‌شناسی میدان، و نیز، چشم‌انداز یا جنبه‌های کالبدی - بصری مؤثر بر میدان سنجید. خودرومحوری یا کاهش پیاده‌محوری خیابان و به تبع آن میدان، وسیع‌تر شدن راه‌های متصل به میدان و به دنبال آن فراخ شدن میدان، غیر فشرده شدن آنها و نظم هندسی بیشتر میدان، پدیدار شدن عملکردهای مدرن با معماری تلفیقی یا نئوکلاسیک در اطراف و نصب و اجرای آب‌نما و فضای سبز در مرکز آنها، از جمله معیارهای تغییرات گونه‌شناسی میدان در تهران به‌شمار می‌آیند.

بر اساس این پژوهش، میدان توپخانه نخستین میدانی است که بیشتر شاخصه‌های بیان شده در طرح آن تکامل می‌یابد. با توجه به جدول (۲) و نتایج به‌دست آمده، می‌توان گفت که میدان توپخانه که در عصر قاجاریه و زمان ناصرالدین‌شاه شکل گرفته است، ویژگی‌های فضای مدرن را در چهار زمینه مطرح شده، اختیار کرده است. اگرچه در طرح میدان و شبکه راه‌های مرتبط با آن، تسهیل عبور کالسکه و درشکه در نظر گرفته شده بود؛ زیرا در زمان احداث میدان (۱۸۶۷ میلادی) خودرو هنوز اختراع نشده بود.

موقعیت میدان توپخانه در اولین نقطه گسترش سطح شهر تهران و رواج کاربری‌ها و عملکردهای نهادهای مدرن (بانک و تلگراف‌خانه)، این میدان را از میدان‌های سنتی متمایز ساخته است. به لحاظ سبک معماری و عوامل کالبدی و بصری نیز، این میدان نسبت به میدان‌های قبلی (سبزه‌میدان و ارگ) متفاوت است. در طرح بدنه میدان توپخانه، نمادهای

معماری سنتی ایران با معماری نئوکلاسیک غرب تلفیق شده است. دوری از بازار و بناهای مذهبی و فرم شطرنجی و مستقیم شبکه خیابان‌های مرتبط با آن، از عوامل دیگری است که میدان توپخانه را نخستین فضای گذر از سنت به مدرن در تهران کرده است.

منابع

1. Crisis, A. 1991, **Tehran Map in Naseredin Shah Period**, Printed by Geographic Organization of Armed Forces.
2. Etemad Al Saltaneh, M., 1984, **Al-Moaser Va Al-Asar, Fourteen Years of Iranina History- Naser-Al-Din Dynasty**, With Collaboration of Iraj Afshar, Asatir Publication, Tehran. (*in Persian*)
3. Gharib, F., 2009, **City Squares, Architecture and Design of Open Spaces**, Tehran University Publication, Tehran. (*in Persian*)
4. Ghobadian, V., 2003, **Architecture of Tehran during Naseraldin Shah Period, Tradition and Modernity in Contemporary Iranian Architecture**, Pashoutan Publisher, Tehran. (*in Persian*)
5. Ghobadian, V., 2010, **Theories & Concepts in Contemporary Western Architecture** Thirteen Print, Office of Cultural Research, Tehran. (*in Persian*)
6. Habibi, M., 2005, **From Shar to Sharestan-Historical Analysis of the City Concept and its Physical Features: Thoughts and Affects**, Sixth Edition, Tehran University Publications, Tehran. (*in Persian*)
7. Habibi, M., 2006, **Description of the Intellectual Currents of Contemporary Architecture and Urbanism in Iran**, Tehran's Cultural Research Bureau. (*in Persian*)
8. Hamidi, M. & Sirous Sabri, R., 1997, **Skeleton of Tehran City**, Technical Engineering & Consulting Organization of Tehran, Tehran. (*in Persian*)
9. Motamen, A., 1976, **History of Astan Ghods**, Astan Ghods Razavi, Mashhad. (*in Persian*)
10. Mozayani, M., 1998, **Evaluation of Tehran City from Visual and Aesthetic Views**, Tehran. (*in Persian*)
11. Najm Al Malek, A., 1992, **Tehran City Map in Naseredin Shah Period**, Printed by Geographic Organization of Armed Forces, Tehran. (*in Persian*)
12. Naskof, S., 1999, **Map of Tehran City-Capital of Iran**, Visual Documents Iran's Cities-Qajar Periods, 147-152, Shahid Beheshti University-Iran Cultural Heritage, Tehan. (*in Persian*)
13. Pakdaman, B., 1997, **A brief Look at the Style and Architecture Trends in Tehran**, Terhran Book Covers 5 & 6, Roshangar Publications, Tehran. (*in Persian*)
14. Parsi, F. & Valizadeh, A., 2005, **Damascus Square Historical Studies**, Bavand Engineering Consultant, Tehran. (*in Persian*)
15. Pirnia, M., 1990, **Styles of the Iranian Architecture**, Edited by Gholamhossien Memasian, Hslamic Art Publication, Tehran. (*in Persian*)

16. Safar Dust, A., 2005, **In Search for the Identity of Rasht City**, Director of Research: Shahindokht Bargh Jelveh, Department of Housing and Urban Development, Tehran Civil Organizations and Improvements, Tehran. (*in Persian*)
17. Rajabi, P., 1976, **Iran Architecture in Pahlavi Period**, Iran National University, Tehran. (*in Persian*)
18. Soltanzadeh, H., 1991, **Urban Spaces in Iranian Historical Contexts, Streets and Markets, Squares, Gates, Entrance Spaces, Spaces in Proximity of Bridges**, Office of Cultural Research, Tehran. (*in Persian*)
19. Soltanzadeh, H., 2011, **A Brief History of the City and Urbanization in Iran, from Ancient Period until 1976**, Chahar tagh Publications, Tehran. (*in Persian*)
20. Trachtenberg, M., 1986, **Architecture from Prehistory to Post-Modernism/ the Western Tradition**, Isabelle Hyman, Academy Editions, London.
21. Webb, M., 1990, **The City Square**, Thames and Hudson Ltd, London.
22. Zoka, Y., 1970, **History of the Royal Citadel Buildings in Tehran and the Golestan Palace Guide**, Publications of the National Works 99, Tehran. (*in Persian*)
23. Zoka, Y. & Semsar, M., 1990, **Tehran in the Picture**, Vol. 1, Photography by Ali Khadem, Soroush-Islamic Republic of Iran Broadcasting Publications, Tehran. (*in Persian*)

